

AZ ELŐÍTÉLET-KUTATÁSOK BÍRÁLATÁHOZ A „RASSZISTA” NYUGDÍJASOKTÓL A KIREKESZTŐ ISKOLÁKIG

„Jó emlékeim vannak a munkatársaimról
és a kerületi népművelőkről [...].
De voltak határok, mindig létezett az előítéletességnek
egy olyan, már nem személyes,
hanem intézményi szintje, amit nem lehetett áttörni.”
Zsigó Jenő¹

MI AZ (ETNIKAI) ELŐÍTÉLET, ÉS MI NEM AZ? Viselkedés vagy vélemény? Mire következtethetünk az előítéletesség-vizsgálatok eredményeiből, s mire nem? Vajon az előítéletekből fakad-e a diszkrimináció, s a mai sztereotípiákból fakad-e a jövőbeli csoportközi konfliktus?

A hazai előítélet-szakirodalom terjedelmes,² a felmérések, köztük sok nemzetközi vizsgálat,³ egymást érik.⁴ De megmutatja-e a romákat sújtó mindennapi disz-

1 In: Neményi Mária – Szalai Júlia: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Budapest, Új Mandátum, p. 9.

2 Az elméletibb jellegű, illetve az előítélet-kutatások történetével is foglalkozó magyar publikációkhoz ld. pl. Erős Ferenc: Az előítélet-kutatás dilemmái. In: Neményi Mária – Szalai Júlia: *id. mű*, pp. 353–375. Erős Ferenc – Fábíán Zoltán: Az etnikai előítéletek kialakulásáról. *Educatio* 1999 nyár, pp. 235–247. Murányi István: *Identitás és előítélet.* Budapest, Új Mandátum, 2006. Murányi István, Fábíán Zoltán és Sik Endre cikke, in: *Idegenek Magyarországon.* MTA Politikai Tudományok Intézete, 1998. Valamint Kovács András: Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: uő. (szerk.) *A modern antiszemitizmus.* Budapest, Új Mandátum, 1999, pp. 9–33.

3 Pl. EUMC-RAXEN DATABASE: előítéletesség-, xenofóbia- és antiszemitizmus-kutatások adatait bemutató adatbázis (<http://eumc.europa.eu/eumc/index.php>); PEACE-COM: Európai interetnikus konfliktus- és konfliktusmegoldó kutatási projekt (<http://peacecom.spri.ucl.ac.be>); ISPA-kérdéssor (International School Psychology Association, ld. Ligeti György: Sztereotípiák és előítéletek, p. 375.), az International Social Survey Programme keretében végzett rendszeres TÁRKI-vizsgálatok stb. Legutóbb egy amerikai akciókutatási módszer meghonosítására történt – a cigányellenesség mérséklésének lehetőségeit vizsgáló – kísérlet. Részletek a <http://www.magyaragora.org/> honlapon olvashatók; erről ld. még: Gárdos Judit: Világok harca. A helyi tudás szerepe egy nemzetközi kutatás kérdőívkészítési folyamatában. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2006. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve.* Budapest, ELTE TáTK, 2007, pp. 111–131.

4 A miénktől eltérő társadalmi és tudományos kontextusban kidolgozott elméletek és módszerek meghonosítása már önmagában is számos episztemológiai, metodológiai problémát vet fel. A kelet-európai társadalomtudományok kolonizációjáról ld.: Csepeli György – Wessely Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika* 1–2 (1992), pp. 1–7. Ez látszik beteljesedni most, hogy végleg betagozódott a magyar szociológia, az OECD, EU stb.-munkamegosztásba mint nyersadat-termelő. Örkény Antal már 13 éve rá-

krimináció, valamint a strukturális szegregáció *okát és működés módját*, hogyha valakinek például „több a háztartási gépe”?⁵

Különböző, egymással ugyan összefüggő, de néha kifejezetten egy kalap alá vett fogalmakról lesz szó: idegenellenességről, antiszemitizmusról, cigányellenességről. De főként ez utóbbiról. Tézisünk az, hogy az etnikai *diszkrimináció* jelenségét a Magyarországon manapság használatos szociológiai és szociálpszichológiai módszerek legtöbbszörrel nem tudjuk megérteni. A kérdőívek segítségével *előítéleteket* kutató szociológusok és szociálpszichológusok megpróbálnak a diszkrimináció mértékére és okaira következtetni, tézisünk szerint nagyrészt alaptalanul, hisz adataik nem vonatkoznak a mindennapokban megfigyelhető *diszkriminációs aktusokra* (itt az elkerülésre és hátrányos megkülönböztetésre egyaránt gondolunk).

A kisebbségeket sújtó esélyegyenlőtlenségek (márpedig tézisünk szerint végső soron az előítélet-kutatók többségét is ez érdekli) megértéséhez vezető út az *intézményi* folyamatok megértésén keresztül vezet: az oktatási rendszer, a munkaerőpiac stb. az, ami megakadályozza, hogy a kisebbségekhez sorolt egyének peremhelyzetükből kikerülhessenek. Az intézményes keretekben lezajló konkrét folyamatokat és azok eredetét viszont nem lehet másként megérteni, mint a *kategorizáció mechanizmusainak* fogalomrendszerében. Tanulmányunkban az előítéletes attitűd és a társadalmi kizárás gyakorlatának mechanizmusait kívánjuk megkülönböztetni. Amellett fogunk érvelni, hogy az előítélet-kutatások eredményeit csak a társadalmi-politikai kontextus vizsgálatával kiegészítve lehet értelmezni.

Cikkünk első részében néhány survey-alapú előítélet-kutatás módszerét és magyarázati modelljét vesszük górcső alá, megmutatva, hogy miképp következtetnek a kutatók a mért előítéletességből a nem mért diszkriminációra. A második részben pedig a mai magyar társadalmi-politikai berendezkedés hatását vizsgáljuk a diszkriminációra – a *közoktatás* példáján keresztül. Különböző társadalmi szférákban ugyanis (és ilyen az oktatás) az egyenlőtlenségek újratermelődésekben általában inkább a halmozottan hátrányos helyzet, illetve az intézményrendszer működése, esetenként az aktív diszkrimináció a ludas; nem a potenciális, a várható, az előre jelzett, a kísérleti, hanem a társadalmi gyakorlatban megnyilvánuló és törvényileg látszólag tiltott, valójában kodifikált (!) szegregáció, az azt elősegítő intézményi mechanizmusok. A szegregáció hátterében *közvetve* megbújhat ugyan az előítéletesség, és meg is bújik, de ennek bizonyítására az általunk ismert előítélet-vizsgálatok nem alkalmasak.

mutatott arra, hogy nemzetközi kutatási pénzeket szívesen osztanak kisebbségkutatásokra. Ld. Örkény Antal: A kisebbségek csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete. *Replika* 17–18, pp. 261. A mérőszámokról ad összefoglalót Lelkes Orsolya: „Kinn is vagyok, benn is vagyok”. A társadalmi kirekesztés mérése az Európai Unióban és Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2003/4, pp. 88–106.

5 „A cigányellenességet a személyes jövedelem és a háztartás fogyasztói státusa – a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága is befolyásolja”, írja Enyedi Zsolt – Fábíán Zoltán – Sik Endre: Nöttek-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemitizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társi, 2004, p. 386.

Az idegenellenesség-kutatások elméleti-módszertani problémáiról már sokan írtak,⁶ az attitűd-kérdések sugalló kontextusától kezdve a terminológia és a mintaválasztás problémáján, a szakirodalomban fel-felbukkanó egyes érveléstechnikai „sajátosságokon” és tévkövetkeztetéseken keresztül, a survey-eredményeket befolyásoló „egyetértő konformitás” veszélyéig és rétegspecifikus meghatározottságáig. Ezért mi itt ezekkel a kérdésekkel csak érintőlegesen foglalkozunk, de hangsúlyozzuk, Bourdieu-vel szólva, hogy véleményünk szerint „a közvélemény nem létezik”.⁷ További fontos probléma, hogy az előítéletesség-kutatások bevett és szakmai konszenzus-övezte módszerei okkal sérthetik az előítéletek, a diszkrimináció áldozatainak érzékenységét (miközben céljuk természetesen ezzel éppen ellentétes); erre az etikai-politikai problémára világított rá a Babusik Ferenc (lent részletesebben idézett) kutatása kapcsán kirobbant polémia, melyben egy neves közvélemény-kutató ekképpen foglalta össze, tette explicitté – és védte meg ellentmondást nem tűrően – e módszer sajátosságait:

„Szakmai ismereteim szerint egészen határozottan állítom, hogy az efféle provokatívnak vagy sértőnek tűnő állítások nélkül nem igazán lehet hozzáférközni az emberek gondolkodásához. Az ilyen jellegű vizsgálatokban, amelyek [...] etnikai csoport elleni előítéletességet vizsgálnak, nemcsak magyar, hanem általános gyakorlat, hogy az embereket létező, előítéletekkel terhelt állításokkal szembesítjük. Nem nagyon látom, hogy egyébként milyen módon juthatnánk értékelhető adatokhoz. Nyilván, hogyha felmerül ez a probléma, hogy szabad-e ilyet tennünk, akkor az az előítélet-kutatás alapjait érinti.”⁸

Tanulmányunk kiindulópontja az, hogy szerencsére nemigen tapasztalni hazánkban a riasztó xenofóbia-indexnek megfelelő idegenellenes *viselkedést*.⁹ A (Bogardus-skálával mért) társadalmi *távolság* egyfelől, az idegenellenes, rasszista stb. *viselkedés* másfelől: „ég és föld”. Ennek természetesen a kutatók nagy része tudatában van, az attitűdöket és a kirekesztő viselkedést *elméletben* világosan elkülöníti,¹⁰ de a mérés-

6 A magyar kutatásokról legutóbb pl.: Turai Tünde – Tóth Pál Péter: A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása. *Szociológiai Szemle*. 2003/4., pp. 107–132. Az előítéletkutatások által konstruált előítéletekkel szintén foglalkozik röviden Erős Ferenc: Az előítélet-kutatás dilemmái, p. 375. A kisebbségek magyarországi számáról szóló becslésekből levont (tév)következtetésekről ld. Kovács András: Előítéletes projekció-e a becslés? *Replika* 17–18, pp. 241–245. Arról, hogy a különböző statisztikai felmérések mennyire különböző számú kisebbségeket konstruálnak, ld. pl.: Örkény Antal: A kisebbségek csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete, pp. 260–273. (A „ki a cigány”-vitát itt most nem érintjük, csupán megjegyezzük, hogy e tekintetben a különböző megközelítések közül az van a leginkább összhangban az előítélet-kutatások előzetes feltevéseivel – miszerint a cigányok mint csoport márpedig létezik –, amelyek a környezet értékelése alapján határozza meg, hogy ki számít cigánynak). Vajda Júlia a statisztikai-szociológiai módszerek megismerési lehetőségeiről ír, a kvalitatív módszerekkel összehasonlítva. *Jel-Kép* 2003/1, pp. 89–96.

7 Radikális politikai- és tudománykritikáját adja a hazai xenofóbia-kutatásoknál is elő-előforduló módszertani könnyelműségnek és oksági fallációknak Pierre Bourdieu: A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, 1997/1–2., pp. 136–145.

8 Karácsony Gergely. In: A cigányellenesség méréséről. Babusik Ferencsel, Horváth Aladárral és Karácsony Gergellyel beszélget Dus Polett és Legát Tibor. *Beszélő*, 2004 január. p. 70.

9 Ennek csak az Erdélyből áttelepültek körében végzett etnográfiai-antropológiai jellegű kutatások eredményei mondanak igazán ellent; ld.: Turai Tünde – Tóth Pál Péter: *id. mű* (különösen az „Empirikus megjegyzések” fejezet, p. 108.).

10 Lásd például Örkény Antal: A társadalmi kirekesztés és diszkrimináció jelenségének kutatása a társadalomtudományokban. In: Tamás Pál – Eröss Gábor – Tibori Tímea: *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*. Új Mandátum – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2005, pp. 37–40, különösen 40.

sek, a kérdőívek mégis jobbára csak a beállítódásokra – pontosabban a kisebbségeket érintő ítéletekre: a kognitív és az emocionális dimenzióra – összpontosítanak. Murányi István ezt Tajfelre hivatkozva nyíltan vállalja is:

„Ezért is tűnik elfogadhatónak a Tajfel értelmezésében némileg differenciálatlanul »ítélkezésként« megfogalmazott értelmezés, mivel az elemzett kutatások többnyire nem tartalmazzák az előítélet mint attitűd maradéktalan, mindhárom dimenzióra vonatkozó operacionalizálását.”¹¹

Pedig a hétköznapi élet világának közege, az életvilág nem a mesterségesen előhívott vélemények, eldöntendő és skálázható kérdések, hanem a mindennapi tapasztalás és kommunikatív cselekvés közege.¹² Ami pedig a cigányokat illeti: számukra – sajnos – a kodifikált (!) diszkriminációé. Mindezek alapján cikkünkben az előítéletesség és a diszkrimináció analitikus megkülönböztetésére és kontextusba helyezésére teszünk javaslatot.

Előítélet és/vagy diszkrimináció?

Ha végiglapozunk néhány a témával foglalkozó művet, szemünkbe ötlik a fogalmi bizonytalanság: több kutatásban nem válik külön az előítéletesség, a diszkrimináció, a társadalmi távolság, az idegen- vagy cigányellenesség fogalma.¹³ Például:

„[...] az egyén sajátcsoportja és a különféle külső csoportok közötti társadalmi távolság a csoportok tagjai közötti interakciók alapján meghatározható, és így következtethetünk a külső csoportokkal szembeni előítéletek, és a diszkriminatív beállítottságok mértékére. [...] Az előítéletességnek azt a típusát, amely minden külső csoporttal szemben egyöntetűen elutasító a társadalmi távolság e dimenziójában idegenellenességnek, xenofóbiának nevezzük.”¹⁴

A társadalmi távolságot a kutatók rendszerint az ún. Bogardus-skálával mérik: megkérdezik, hogy elfogadná-e az egyén egy bizonyos kisebbségi csoport tagját családtagnak, barátnek, szomszédnak, munkatársnak, az országba látogató turistának. Ezzel a legfőbb gond a *relevancia* hiánya. (Ld. lent: a győri nyugdíjas esetét

11 Murányi István: *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum, 2006, p. 32.

12 Sokan sokféleképpen reagáltak már erre a problémára. A Kurt Lewin Alapítvány nemrég végzett kutatásait is az az elégedetlenség motiválta, hogy az általános survey-gyakorlat „nem jut tovább a különböző skálákon, a kérdezettek nem fejthetik ki mélyebben a véleményüket”, ezért olyan kutatásokba kezdtek, amelyek már tartalmazznak nyitott kérdéseket (p. 374.), de ezeket a vizsgálati személyeknek mutatott képek (Ephraim Kishon [miért nem Kishont Ferenc?], a „tipikus zsidó”, a csecsemő „Kolompár Ramóna” stb.) ki-váltotta „agresszió” (p. 386.), és a felolvasott cigányviccekre adott írásos válaszok alapján értékelték... A cikk vége józanabb: „A különböző csoportokkal szemben elutasító választ adó középiskolás nem biztos, hogy egy valós élethelyzetben is elutasítóan viselkedne” (p. 389.). Ligeti György: *Sztereotípiák és előítéletek*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *id. mű*.

13 Mindezen jelenségeket a szociális kategóriák és sztereotípiák létével szokták összefüggésbe hozni. Amiben éppen az a zavarba ejtő, hogy – mint azt a (szociál)pszichológusok zöme vallja – „a csoportsztereotípiáknak lehet hasznos szerepe mások és magunk megismerésében és értékelésében”, sőt, „a sztereotípiák elvesztését feltételezve, de meg nem engedve, két további veszteség is érne bennünket. Ezek nem az egyes egyének megismerésében mutatkoznának, hanem a társadalomban való tájékozódásban, a társadalom által kitöltött tér és idő világképében”. Hunyady György: *Mi lenne velünk sztereotípiák nélkül? Magyar Pszichológiai Szemle*, 2001/2, 215. o.

14 Fábíán Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest, 1999, 82. o.

a kínai „munkatárssal” és a nem létező pirézek elleni előítéletek mérését).¹⁵ Úgy tűnik, hogy a négy fogalom (előítéletesség, diszkrimináció, társadalmi távolság, cigány-/idegen-ellenesség) ebben és sok más szövegben egymást határozzák meg, egymásból következnek, szétbogozhatatlanok. Mégis érdemes lesz analitikusan megkülönböztetni ezeket a fogalmakat, hisz úgy fogunk érvelni, hogy az előítéletes attitűdből nem lehet a tényleges diszkrimináció mértékére, illetve a potenciális diszkrimináció esélyére következtetni.

Gordon W. Allport klasszikus művében a más csoportokkal szemben történő elutasító viselkedésnek öt fokozatát különbözteti meg: szóbeli előítéletesség, elkerülés, hátrányos megkülönböztetés, testi erőszak, kiirtás. Ezt az öt fokozatot egyszerűsíti le háromra: szóban történő elutasítás (szóbeli előítéletesség), hátrányos megkülönböztetés (elkülönítés, diszkrimináció), testi erőszak (valamennyi változatával együtt).¹⁶

Amellett érvelünk, hogy a szociálpszichológiai kutatások nem különböztetik meg az Allport által világosan meghatározott öt (három) fokozatot; ennek az a következménye, hogy az előítéletek meglétéből következtetnek diszkriminatív hajlandóságra, sőt akár erőszakos tendenciákra is, noha már Allport rámutatott arra, hogy akár erős előítéletekből sem következik feltétlenül diszkrimináció iránti igény. Stoufferre hivatkozva Allport azt mondja, hogy a magasabb fokozatú elutasító viselkedésformák feltételezik az alacsonyabb fokozatúak meglétét,¹⁷ de hangsúlyozza, hogy:

„[...] az emberek ugatása (szóbeli előítéletesség) sokkal élesebb, mint harapásuk (tényleges diszkrimináció). [...] De ha valamilyen szükségszerűség folytán, talán törvényes kötelezettség miatt (a méltányos munkaadás gyakorlatát szabályozó törvény értelmében) mégis felvesznek egy négert vagy más kisebbségi személyt, az ellenállást mintha elfűjták volna. [...] Valójában a szóbeli ellenállás sokkal nagyobb mérvű, mint a tényleges megkülönböztetés iránti igény.”¹⁸

Figyelemre méltó, hogy ötven évvel Allport alapművének megjelenése után számos kutató (az általában kérdőívvel felmért) szóbeli előítéletekből következtet diszkriminációs hajlandóságra. Épp Allport ismertet olyan, többek között LaPiere által vezetett kutatásokat, ahol az emberek kinyilatkoztattak előítéletei sokszor homlok-egyenest különböznek cselekvéseiktől. Kínai és fekete vendégeket szinte kivétel nélkül szívesen láttak a harmincas évek Amerikájának szállodáiban, vendéglőiben és szórakozóhelyein, noha a kérdőíves vizsgálatokban ugyanezen hotel- és vendéglő-

15 A mozi is az életvilág „releváns valóságát”, a hétköznapok történéseit igyekszik megjeleníteni. A külföldről a nyugat-európai turistáskodás, és nem a potenciálisan a szomszédba beköltöző, családunkba beházasodni készülő kínai jut a magyar filmekbe eszébe. Vö.: Erőss Gábor: Idegnyűlőlet helyett. Külföldiek ábrázolása a magyar játékfilmekben. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006. 227–248. o.

16 Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Osiris, Budapest, 1999, 83–84. o.

17 Gordon W. Allport: *id. mű*, 84. o.

18 Gordon W. Allport: *id. mű*, 92. o. Ellenpéldával is szolgál Allport, amikor a náci Németország rémtetteit megelőző sok évtizedes „gondolathadjárator” említi.

tulajdonosok szinte kivétel nélkül „megtagadták” kisebbséghez tartozó vendégek kiszolgálását. Allport azt a következtetést vonja le, hogy:

„Megkockáztathatjuk a következő általános tételt: a hátrányos megkülönböztetést jó-részt burkolt és közvetett formákban gyakorolják [...] a hátrányos megkülönböztetést nem gyakorolják szemtől szembeni szituációkban, mely csak zavarba hozná a diszkrimináló személyeket.”¹⁹

Az előítéletes megnyilvánulásokról tehát nem mindig következtethetünk diszkriminatív viselkedési hajlandóságra, se jövőbeli diszkriminatív, netán agresszív viselkedésre. Horváth Aladár szavaival, a mai Magyarországra vonatkoztatva ez így hangzik: „De nem tudom elhinni azt, hogy ugyanolyan mértékben nem akar segíteni, vagy nem látja el a feladatát egy védőnő vagy egy orvos, mint amilyen mértékben előítéletes érzülete vagy viszonyulása van. Mert a kettő nem hiszem, hogy teljes egészében fedné egymást.”²⁰ Mindez természetesen elvileg „köztudott”, hiszen például a hazai szociálpszichológia-oktatás egyik alapkönyvének számító Csepeli-kötetben is szerepel.²¹ A manapság használatos előítélet-kutatási módszerekkel soha nem ismerhetjük meg a mindennapi kommunikációban megnyilvánuló diszkriminatív aktusokat sem: amikor a buszon megfogják a nők a táskájukat, ha egy romának tűnő személy melléjük kerül, amikor felállnak, ha melléjük ül, amikor a szórakozóhelyre mondvacsinált okok miatt nem engednek be „cigányokat” stb. (Előítéletnek a klasszikus definíció szerint akkor tekintünk egy attitűdöt, ha az emocionális és kognitív dimenzió mellett konatív – „viselkedéses” – dimenzióval is rendelkezik. Ám a konatív dimenzió mint viselkedésbeli diszpozíció nem összevetendő magával a viselkedéssel.)

A most következő részben néhány kutatási beszámoló elemzésének segítségével fogjuk megmutatni, hogy előítéletesség-kutatások során gyakran következtetnek közvetlenül az előítélet-kutatások eredményeiből a diszkriminációra. Az összes elemzett kutatás, ahogy manapság az előítélet-kutatások döntő többsége, reprezentatív mintán végzett kérdőíves módszerrel dolgozik, tehát *egyéni véleményeket* próbál mérni, állításokkal való egyet (nem) értés alapján. Ráadásul a reprezentatív mintában a – Csepeli értelmében vett – *releváns* véleményt megfogalmazók – *per definitionem* – szisztematikusan és szélsőségesen alulreprezentáltak!

Vessünk tehát először egy pillantást néhány előítélet-kutatás eredményeit bemutató szövegre. A Társadalmi Riport 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefogla-

19 Gordon W. Allport: *id. mű*, 93–94. o.

20 Horváth Aladár. In: A cigányellenesség méréséről. Babusik Ferencsel, Horváth Aladárral és Karácsony Gergellyel beszélget Dus Polett és Legát Tibor. *Beszélő*, 2004. január. 74. o.

21 „Az attitűdök mentális összetevői és viselkedésbeli következményei között fennálló kapcsolat heves tudományos viták tárgyát képezi. Mivel az attitűdvizsgálatok többnyire kérdőíves úton, pusztán a mentális elemek felmérése révén történnek, a viselkedés előrejelzése korántsem mindig sikeres. Számos közvélemény-kutatás esetében tapasztalták, hogy a kérdőíveken kinyilvánított attitűdök nem vágtak egybe a tényleges viselkedéssel [...]. Csak az erősen polarizált, perzisztens, releváns tárgyra vonatkozó attitűdök esetében várhatjuk a megfelelő viselkedés bekövetkezését. [...] LaPiere híres és klasszikus vizsgálata jól szemlélteti a közvélemény-kutatási eszközökkel nyert attitűdök és a tényleges viselkedés közötti szakadékot.” Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest, 1997, 226. o.

lója az egyik vizsgált szöveg.²² E viszonylag rövid beszámolóban főleg adatokkal, táblázatokkal találkozhatunk, de a rövid elemzések is – ahogy látni fogjuk – rávilágítanak arra, hogy a szerzők – a magyarországi előítéletkutatások prominens személyiségei – megkülönböztetés nélkül foglalkoznak előítélettel és diszkriminációval.²³ Ebben a szövegben nem esik sok szó a diszkrimináció és az előítéletek kapcsolatáról, holott a szerzők által létrehozott négy előítélet-skála egyike épp az ún. „diszkriminatív antiszemitizmus”. Ahol mégis érintőlegesen szó van *nem verbális* előítéletről, például a cigányellenesség kapcsán, ott a szöveg alapján úgy tűnik, közvetlenül és *gond nélkül egymásba is fordítható* a cigányellenesség általunk analitikusan megkülönböztetett két – *verbális (előítéletek) és cselekvésbeli (diszkrimináció)* – formája:

„A nyíltan diszkriminatív cigányellenes előítéletek csökkenésének háttérben feltételezésünk szerint az áll, hogy a nyilvános kommunikációban a tolerancia fokozottabban érvényesül a romákkal szemben is. Míg korábban széleskörűen elfogadott volt a romákkal kapcsolatos elutasítás nyílt megfogalmazása, ma már a cigányellenesség burkoltabb, kódolt formában jelentkezik nyilvános vagy korlátozott nyilvánosságú kommunikációs helyzetekben. Mindez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy szociális, lakóhelyi vagy egyéb konfliktushelyzetekben a cigányellenesség leplezetlenül is felszínre törhet.”²⁴

Ami a zsidókkal kapcsolatos előítéleteket illeti, a szerzők háromfajta antiszemitizmus-típust különböztetnek meg: politikai, diszkriminatív és vallási antiszemitizmust.²⁵ Mindegyik típust több állítással való egyet (nem) értéssel mérnek. Nem az elvégzett faktorelemzés, hanem *előzetes tudásuk* alapján döntenek a kutatók e három előítélet-fajta megkülönböztetéséről; ők is aláhúzzák, hogy a vallási és a diszkriminatív antiszemitizmus a statisztikai elemzések során nem volt elkülöníthető, de „az 1994-es adatokkal való összehasonlítás kedvéért [ahol e három antiszemitizmus-típus statisztikai módszerekkel is elkülöníthető volt], valamint tartalmi megfontolásokból”²⁶ mégis külön kezelik.²⁷ Vizsgáljuk most meg, hogy hogyan operacionálizálják a diszkriminatív antiszemitizmust. Két állítással próbálják mérni: „A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót” és „Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát”. Csakhogy a két állítás közül csupán az egyik fogalmazza meg egy konkrét diszkriminatív lépés kívánalmát, a má-

22 Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: *id. mű*.

23 Eredményeik validitását ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy a kutatók a hiányzó adatokat az átlaggal helyettesítették be. Ld. erről az elemzett tanulmány 377. oldalát.

24 Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: *id. mű*, 384. o.

25 A vallási antiszemitizmus az, amit Bibó „középkori zsidóellenes előítélet”-nek, míg mások antijudaizmusnak neveznek. Vö.: Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: u.ő: *Válogatott Tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986, 715. o.

26 Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: *id. mű*, 377. o.

27 Ugyanakkor már a változók kiválasztása is problematikus lehet, hiszen számos kutatásban általánosan történelmi tényként elfogadott állításokkal való egyetértésnek tulajdonítanak előítéletes attitűdre utaló tartalmat. Pl.: „A zsidókkal való általános rokonszenvet mérő kérdéssel is korreláltak skáláink. Ez az információ a politikai antiszemitizmus skála esetében különösen fontos, hiszen azon olyan állítások is szerepelnek (pl. a zsidók befolyása baloldali mozgalmakra), melyek önmagukban nem feltétlenül fejeznek ki zsidóellenességet.” Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: *id. mű*, 377. o.

sik (a házassággal kapcsolatos) nem fejez ki diszkriminatív cselekvési szándékot, de még csak diszkriminatív beszédaktust sem. Fontos ugyanakkor, hogy a diszkriminatív antiszemitizmus megkülönböztetésének háttérében nemcsak az 1994-es vizsgálat, hanem történelmi tapasztalatok is állnak (a foglalkozásokkal kapcsolatos kérdés egyértelműen, bár burkoltan utal is az 1938-as első zsidótörvényre, míg a házassággal kapcsolatos az 1941-es harmadik zsidótörvényre).

Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária *Nemzetek egymás tükrében* című könyvében, a Kárpát-medencei interetnikus viszonyokat elemezve, hosszasan foglalkozik a kérdőíves kutatás révén szerzett információk érvényességével:

„Csak azokat az adatokat tudjuk felhasználni, amelyekhez a kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján jutottunk. [...] A kérdőívet azonban úgy alakítottuk ki, hogy az egyes kérdésekre válaszolva a válaszadók *nolens volens* a kérdezési helyzetben a helyzeten kívül lévő világra vonatkozó tudásuk tartalmait mozgósítsák. Fel kell tételeznünk, hogy a megkérdezettek válaszai és a való életben adott reagálásaik hasonlóságot mutatnak.”²⁸

A szerzők azt állítják, hogy az egyének kérdőív-válaszaiból lehet arra következtetni, hogy miképpen cselekednek. Feltételezik, a kérdőívben lekérdezett *attitűdöknek*, előítéleteknek, esetleg múltbeli cselekvésekről szóló beszámolóknak a segítségével meg lehet becsülni az egyének valós *cselekvéseit*. Hogy mi alapján lehet feltételezni ezt az összefüggést, arra a szerzők nem adnak választ. „Fel kell tételeznünk” – írják, de hogy mi alapján, az titokban marad. A *diszkrimináció* mérését tehát ők is, a legtöbb előítélet-kutatáshoz hasonlóan, döntően *előítéletek* mérésével helyettesítik.

A szerzők könyvük végén a kisebbségi helyzetben élő magyarok és a (román, szlovák stb.) többségi nemzet közötti konfliktusokat próbálják vizsgálni, egy aggregált konfliktus-mutató alapján. Eredményeik alapján a régióban a jövőben várható konfliktusokra vonatkozó *prognózisokat* állítanak fel:

„Minél magasabb a mutató értéke pozitív irányban, annál inkább jelen van a többség és kisebbség között a konfliktus, és minél magasabb az érték negatív irányban, annál kevésbé beszélhetünk konfliktusról. A konfliktus hiánya azonban még nem harmónia, legfeljebb annak *ígérete*.”²⁹

Ezt a konfliktus-mutatót négy változó összevonásával operacionalizálják a szerzők: észlelt etnikai diszkrimináció, konfliktustudat, etnikai veszélyeztetettség és nemzeti elfogultság. Az első két változó (az, hogy a megkérdezett szerint mennyire fontos a nemzetiség egy állás betöltéséhez, illetve hogy mennyire erős a nemzetiségek közötti konfliktus) nem saját élményekkel vagy attitűdökkel kapcsolatos, hanem általános, az *egész társadalomra* vonatkozó pusztá *véleményekre* vonatkozik. A másik két változó azt méri, hogy az egyes megkérdezettek tartanak-e attól, hogy náluk is kitör egy a jugoszláviaihoz hasonló háború, illetve egyetértenek-e azzal az állítással, hogy „jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lennének, mint MI”. Abból, ha valaki úgy véli, hogy nagy feszültségek vannak két csoport között

28 Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 151. o.

29 Uo. 153. o. [kiemelés tőlünk].

vagy hogy nagy a diszkrimináció a munkaerőpiacon, a szerzők (többek közt) arra következtetnek, hogy ő maga is hajlamos konfliktusok generálására. Tényítéletek és attitűdök, jelen és jövő keverednek:

„Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a konfliktus észlelésétől hosszú út vezet a tényleges konfliktusig, azért beszélünk konfliktus-potenciálról.”³⁰

De az vajon miért konfliktuskeresés, ha valaki fél egy esetleges polgárháborútól? A szerzők feltételezik, hogy ha a megkérdezettek szerint jelenleg konfliktusterhes a helyzet, akkor ők a jövőben a konfliktus élezésére hajlanak. A „konfliktusos”, a „konfliktus irányába taszító hatás” vagy a „többségi nemzet tagjaiban élő konfliktuspotenciál” kifejezéseket egymás szinonimájaként használják.³¹ Az észlelt etnikai diszkrimináció kapcsán pl. azt mondják, hogy:

„A kisebbség tagjai esetében ez a társadalmilag előnyös pozíciókból való kiszorulás élményét erősítheti meg, a többség tagjaiban pedig a kisebbség gazdasági-kulturális-politikai térfoglalásának vízióját idézheti fel. Mindkét esetben kollektív fenyegetettség, frusztráció a következmény, amelyről tudjuk, hogy növeli a tényleges konfliktus esélyét az egyes csoportok között.”³²

Egy másik fajta tévkövetkeztetés is példa arra, hogy az érvelések során sokszor *összemosódnak az attitűdök és a tényítéletek*: számos kutató adottnak veszi, hogy egy kisebbség népességbeli arányának felülbecsüléséből előítéletes attitűdre lehet következtetni, noha már többen kimutatták, hogy ez a két változó nem feltétlenül függ össze:

„Egyfelől szinte teljesen általános jelenség a kisebbségi csoportok létszámának felülbecslése. Másfelől azonban – bár akadtak már olyan felmérések, amelyek a felülbecslés mögött előítéleteket találtak – nem bizonyított, hogy ennek magyarázatát az előítéletességben (vagy elsősorban abban) kell keresni.”³³

Még egy lehetőség van az ismeretelméleti probléma oldására: amikor magukat az előítéletek potenciális áldozatait kérdezik, hogy milyen mértékben érzékelnek negatív attitűdöt a „többség” részéről velük mint kisebbségekkel szemben.³⁴ Az egészségügyben folytatott egyik vizsgálat³⁵ arról szólt, hogy a megkérdezett romák az orvosok, nővérek részéről mekkora *érzelmi távolság-tartást tapasztaltak*. Ám a választott mérési módszer olyan előfeltevéseken alapult,³⁶ és – véleményünk szerint – olyan értelmezési nehézségekbe ütközik (miből tudható, hogy az érzékelt distancia a romának, s nem a páciensnek szólt?), hogy a vizsgálat eredményeit csak

30 Uo., 152. o.

31 Uo. 155. o.

32 Uo. 153. o.

33 Kovács András: *Előítéletes projekció-e a becslés?*, 241. o.

34 Az is elgondolkodtató egyébként, hogy milyen ritkán kíváncsiak a kvantitatív előítélet-kutatások az előítéletek sújtotta kisebbség saját benyomásaira – ennek persze elsősorban a mintavétel nehézségeiben kereshetjük az okát (vö.: „Ki a cigány?”-vita).

35 Babusik Ferenc: *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. L'Harmattan, Budapest [é.n.].

36 A többségiek távolságtartó attitűdjére Babusik szerint nem lehet rákérdezni, mert nem születtek volna „őszinte” válaszok (lévén az orvosok „tekintélyt jelentő státuszemlékek”), hanem csak közvetve lehet következtetni, éspedig abból, hogy ők, a romák, milyen távolságot tartanak az orvosoktól.

igen óvatosan kezelhetjük. Ráadásul a szerző a „diszkriminancia” (sic!) és a távolgáttartás eredményeit külön-külön nem ismerteti, a kettőt együtt faktor-elemzi (eredmény: a cigányellenes és erős cigányellenes kategóriák együtt épp 25 százalékot tesznek ki; a semleges, sőt rokonszenvező többségek vannak nagy többségben, eszerint).³⁷

Azt a jelenséget, hogy az előítéletesség bizonyos kutatási módszerekkel csökkeni látszik, az új előítéletesség,³⁸ vagy más néven „modern rasszizmus”, „averzív (idegenkedő) rasszizmus”, „finom (vagy puha) előítélet” stb. számlájára szokták írni. Ha a kérdőívekre a megkérdezettek óvatosan reagálnak, nem az merül fel a kutatókban, hogy csökkent az előítéletesség, hanem, hogy nőtt a latencia, erősödött az előítéletesség lappangó jellege.³⁹ Feltételezik, hogy az előítélet nem vész el, csak átalakul. Ennek a lappangóvá váló előítéletnek a legfőbb jellemzője éppen az, hogy a hagyományos módszerekkel nem vagy alig mérhető, hiszen a más csoportok iránti ellenszenv szimbolikus vagy közvetett módon (félelem, kellemetlen érzés) jut kifejezésre; vagy még úgysem: a rasszista diskurzus (a kérdőívvel felmért verbális előítéletesség) végképp elveszti maradék „legitimitását” (kimondhatóságát), s az averzió csak adott szituációkban aktiválódik, a kisebbségtől való félelmen, a kisebbségek jelenlétében érzett kellemetlen érzésen alapuló, a mindennapok, az életvilág közegeiben tapasztalható *elkerülés* formájában; tehát, paradox módon a „puszta” előítéletnél súlyosabb alakban (ha tartjuk magunkat az Allport-i „fokozatokhoz”).

A nagy előítélet-rendszerek ezen feltételezett átalakulása három problémát vet fel. Először is azt, hogy egyáltalán verifikálható-e egy ilyen hipotézis, hiszen miközben „amerikai és nyugat-európai előítélet-kutatók megfigyelései szerint a nagy, »klasszikus« előítéletek, illetve az előítéletek bázisául szolgáló kemény sztereotípiák kimennek a divatból, s helyükre a »puhább«, »rejtettebb« előítéletek lépnek”, aközben „ezeket sokkal nehezebb »tettenérni«, mivel a hagyományos kérdőívek és egyéb attitűd-vizsgáló eljárások nem tudják őket kimutatni”.⁴⁰ Tehát maguk az előítélet-kutatók is szembesülni kénytelenek azzal, hogy kutatásuk tárgya „elvész”, nem mérhető többé – legalábbis nem mint attitűd.

Felmerül az is, hogy ha konstansnak, egyfajta antropológiai állandónak tételezzük az előítéletek (magas) szintjét: érdemes-e egyáltalán próbálkozni azzal, hogy mérjük őket?⁴¹ Ezt veti fel Erős Ferenc is:

37 Babusik Ferenc: *id. mű*, 81–87, különösen: 82–83. o.

38 Brown, Rupert: Régi és új előítéletek. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*, 1998, 211–217. o.

39 Neves angolszász pszichológusok akár neuropszichológiai módszereket is bevetnek, hogy az előítéletek legrejtettebb (averzív) formáit is feltárják: “We can also study prejudice using the neurone approach, which looks at activity in people’s brains when they display prejudice. A number of recent studies have reported findings linking prejudice and activity in the amygdala, a brain structure which has a clear role in response to stimuli that signal danger or threat.” Miles Hewstone: From neighbourhoods to neurons; <http://www.the-ba.net/the-ba/currentissues/ReportsandPublications/ScienceAndPublicAffairs/SPADec05/ProblemofPrejudice.htm>

40 Erős Ferenc: Előítélet és identitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*, 1998, 244. o.

41 A kérdőívekben nem megmutatózó, de laboratóriumi kísérletekben kimutatható rejtőzködő attitűdökről és sztereotípiákról ld. pl. Mahzarin Banaji: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris, Budapest, 2003. A lá-

„a szociálpszichológiai előítélet-kutatás mai, igen magas fokon professzionizált és rendkívül szofisztikált kísérleti technikát alkalmazó trendjei ugyanakkor kételyeket ébresztenek a tekintetben, hogy van-e értelme egyáltalán az előítéletek leküzdéséről beszélni, ha azok, illetve az alapjukat képező pszichológiai, sőt (neurobiológiai vagy genetikai) mechanizmusok az »emberi természet« megszűntethetetlen részét alkotják.”⁴²

A harmadik kérdés, hogy vajon mi a helyzet hazánkban, feltételezve (de meg nem engedve), hogy az előítélet valóban nem vész el, csak átalakul – és pedig, Brownék nyomán: pozitív előítéletté és elkerülő viselkedéssé –, vajon ez a tendencia megfigyelhető-e nálunk is? Erre Erős Ferenc válasza az, hogy „Magyarországon még igen távol állunk attól, hogy a politikai korrektség jegyében tabusodjanak az előítéletek. A tabusodás jelensége inkább az antiszemitizmussal kapcsolatban figyelhető meg.”⁴³

Michael Billig, a pszichológia diszkurzív fordulatainak egyik kulcsszemélyisége is az ellen érvelt, hogy az attitűdöket individuális véleménynyilvánítások segítségével mérjük. Arra mutatott rá, hogy az attitűdöket legjobban egy érvelési kontextusban érthetjük meg.⁴⁴ Billig szerint az előítéletesnek kikiáltott személyek is gazdag differenciáló (*particularization*) stratégiakészlettel rendelkeznek, hogy előítéletes összevonó (*categorization*) gyakorlatukat igazolni tudják, hiszen mindig meg kell racionalizálniuk előítéleteiket, mivel az ingroup és az outgroup sok-sok szempontból hasonló egymáshoz. A kérdőíves előítélet-kutatási módszereket kritizálva rámutat arra, hogy a *szituációtól függően* mutatkoznak előítéletesnek vagy toleránsnak az emberek. A beszélgetőpartnertől, a beszélgetés fonalától, az érvelés menetétől függően egy-egy beszélgetés *belül* is változhat, hogy egy beszélő milyen pozíciót foglal el.⁴⁵ Noha általában a romákról és romaellenes attitűdökről inkább médiaelemzéseket olvashatunk a diszkurzív szociálpszichológia jegyében, készült néhány, interjúkra alapozó vizsgálat is:

„A diszkurzív megközelítés segíthet abban, hogy feltárjuk az »előítélet« mint mindennapi jelenség keletkezését, ahogyan azt az interakciók során a beszélgető (talk-in-interaction) felek létrehozzák (Edwards, Rapley). A résztvevők beszédének vizsgálata szintén lehetőséget nyújt arra, hogy részletesen tanulmányozzuk a »megélt ideológiát«, az érvelés helyi kódjait, a kulturális és ideológiai eszközöket [...]”⁴⁶

tens előítélet fogalmának kritikai tárgyalásához vö.: Turai Tünde – Tóth Pál Péter: A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása; 119–120. és 128. o.

42 Erős Ferenc: *id. mű*, 359. o. E. „szofisztikált, neurobiológiai” trend képviselőjeként említi például Susan T. Fiske-t.

43 Erős Ferenc, u.o.

44 Billig, Michael: Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology* 15 (1985), 79–103. o.

45 Ironikus megfogalmazásban: „[...] a diszkurzív pszichológus – tudván a posztmodern leckét – mindazt az »eredeti« anyagot, melyet a pszichológus kísérletileg, de legalábbis kvantitatíve kivarázsol az emberi fejből (avagy: bevarázsol a fejbe), egy esetleges, speciális praxis termékének és helyhez kötött értelmezésnek lát.” Kaposi Dávid: Lábjegyzetek egy »vicchez”. A diszkurzív pszichológia gyakorlatáról. *Replika* 53 (2005), 29. o.

46 Tileagă, Christian: A szélsőséges előítélet magyarázata és a vádolás legitimációja a romákról szóló beszédben. *Replika* 53 (2005), 37. o.

Az intézmények és a politika felelőssége

Ejtsünk most néhány szót a cigányok diszkriminációját feltárni hivatott szociológiai kutatásokról is. Ezek a kutatók *nem* az előítéleteket helyezik kutatásuk középpontjába.⁴⁷ Ladányi János és Szelényi Iván például nem előítélet-kutatások segítségével kutatják a cigányság kirekesztettségét. Magyarázó változók között előkelő helyet foglal el – az iskolázottság, a munkanélküliség, a lakóhely stb. mellett – a származás. Ám ennek hatását nehéz mérni:

„Az etnikai diszkrimináció mérése meglehetősen bonyolult feladat, és ideális kutatási eljárás nyilván a kísérleti módszer lenne. Ha erre nincs lehetőségünk, a »reziduális« mérés módszeréhez folyamodhatunk, ami alatt azt értjük, hogy miután számba vettük mindazon változók hatását, amelyek etnikai egyenlőtlenségeket okozhatnak, a meg nem magyarázott részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdoníthatjuk».⁴⁸

Az etnicitás szerintük a „missing link”. Sem az iskolázottsági, sem a lakóhelyi különbségek, se más olyan változó, amit Szelényi és Ladányi bevont a modelljébe, *nem magyarázza meg, hogy a cigányok miért szegényebbek, mint a nem-cigányok*. Azt, amit nem tudnak közvetlenül magyarázni, illetve feltárni – vagyis az etnicitás hatását – elnevezik etnikai diszkriminációnak.

Láttuk, hogy az előítélet-kutatások nem igazán tudnak kapcsolatot teremteni az előítéletes vélemények és a diszkrimináció között. Láttuk azt is, hogy a szegregációkutatások az etnikai diszkriminációt egyfajta „*jolly jokerként*” használják, ha már más magyarázatuk nem marad a cigányok és nem cigányok közötti különbségekre. Beszédes ez a hiány: ahhoz, hogy az etnicitás (vagy a cigány mivolt?) hatását mérni tudják, azt kellene kimutatni, hogy *milyen mechanizmusok működtetik* e diszkriminációt.

E mechanizmusok feltárására a diszkriminációkutatás egy másik, Magyarországon újnak számító válfaja sem vállalkozik. Sik Endre és Simonovits Bori fejlesztett ki olyan kísérleti elrendezéseket, ahol kontrollált körülmények között próbálják a mindennapi (munkahely, lakásbérlés, rendőrség stb.) diszkriminációt vizsgálni. Azt figyelik meg, hogy cigánynak és nem cigánynak látszó lakás- vagy épp állás-keresők milyen fogadtatásban részesülnek. De a szerzők csupán a *diszkrimináció gyakoriságát* kívánják mérni.⁴⁹

47 Lásd pl. Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest, 2005. [Részben Kézdi Gáborral közösen írt tanulmányok gyűjteménye]. Kemény István – Janky Béla – Lengyel György: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004. Havas Gábor – Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolái oktatásában*. Budapest, FKI, „Kutatás közben” sorozat, 2005.

48 Ladányi János – Szelényi Iván: *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. Szociológiai Szemle* 2002/4, 83. o. A cikk egy hosszabb kutatási beszámolón alapszik: Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág kiadó, Budapest, 2004.

49 „Fontos hangsúlyozni, hogy a tesztelés nem egyes esetek megismerésére szolgál, hanem nagyszámú és kontrollált helyzetben megismert viselkedés valószínűségének eltérése alapján teszi becsülhetővé a diszkrimináció bekövetkezésének valószínűségét.” Sik Endre – Simonovits Bori: *A diszkrimináció-tesztelés módszeréről. Esély* 2006/4., 79. o.

Különböző jogvédő szervezetek hazánkban is élnek e módszerrel. Az ilyen és ehhez hasonló vizsgálatok riasztó eredményei vezettek ahhoz, hogy pl. Franciaországban az „anonim önéletrajz” kötelező bevezetésére is sor került,⁵⁰ hogy ne érhék eleve hátrányok a munkakeresés során az „idegen” nevűeket. Amivel e vizsgálatok nem számolnak, az az osztársadalmi kontextus: az előítéletekhez és/vagy diszkriminációhoz vezető társadalmi berendezkedés – az előítéletek mértékétől gyakorlatilag függetlenül.

De hogyan *magyarázzuk* akkor azt, hogy a cigányok szegényebbek, mint a nem-cigányok? Hogyan *érthetjük meg* (a szó weberi értelmében) az őket sújtó diszkriminációt, szegregációt? Először is szögezzük le, hogy a diszkrimináció „elkövetői” általában intézmények, illetve intézmények nevében eljáró egyének. Ezek lehetnek állami-önkormányzati intézmények (ld. lent, az oktatásban, az egészségügyben), de vállalatok, szolgáltatók is. Vagy mindezek egyszerre, mint például amikor egy roma vállalkozó „valamilyen hitelért és adókedvezményért folyamodott egy bankhoz, illetve az államhoz. Vállalkozóként lépett fel a bankok és az állam szervei előtt, ugyanakkor azok elsősorban romának tekintették, és úgy viszonyultak hozzá. Ennek következményeként kisebb eséllyel kapott hitelt vagy kedvezményt, mint egy nem roma vállalkozó.”⁵¹ Ez utóbbi eset példa arra, hogy az egyéni előítéletek hogyan tudnak mégis diszkriminációt eredményezni – de csak egy adott intézmény égisze alatt, egy adott, konkrét kontextusban.

Az iskolarendszer – a szocializáció, a kulturális minták átörökítésének helye – kiemelt figyelmet kap a társadalomtudományokban; még az előítéletesség-kutatásokban is. Közkeletű feltételezés, melyet tudásunk szerint közvetlenül még nem igazoltak, hogy a pedagógusok cigányokkal szembeni (kérdőívvel mért) előítéletessége a cigány tanulók iskolai teljesítményét negatívan befolyásolja, ez pedig

„felveti a *pedagógusok nagyfokú felelősségének* kérdését ebben a vonatkozásban. Ennek megfelelően szükségesnek látszik a pedagógusképzés és -továbbképzés átalakítása, illetve kiegészítése az előítéletesség leépítésére, a roma kultúra megismertetésére, valamint módszertani és tanulásszervezési technikák, modellek megteremtésére.”⁵²

A pedagógusok előítéletességét mutató számok valóban riasztónak tűnnek: „Adataink azt mutatják, hogy a megkérdezett pedagógusokra átlagosan a *közepesen* [sic] *előítéletesség* jellemző, de közel *egyharmaduk erősen előítéletes*”.⁵³ De vajon mi következik ebből? Pontosabban ebből vezethető-e le a roma tanulók valóban riasztó mértékű iskolai hátránya, szegregációja? A nemzetiségi-kisebbségi ombudsman is mintha amondó volna, hogy igen. Mint hivatalos beszámolójában írja:

50 Loi N° 2006 – 396 du 31 mars 2006 (esélyegyenlőségi törvény).

51 Babusik Ferenc. In: A cigányellenesség méréséről. Babusik Ferencsel, Horváth Aladárral és Karácsony Gergellyel beszélget Dus Polett és Legát Tibor. *Beszélő*, 2004. január. 73. o. Horváth Aladár az idézett beszélgetésben találóan foglalja össze a fenti példa lényegét: „Engem támasztottál alá: a vállalkozót elsősorban a tudomány meg a hivatalok tekintették romának.”

52 Bordács Margit: A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében. *Új Pedagógiai Szemle*, 2001 február (itt: www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-02-ta-bordacs-pedagogusok).

53 Uo.

„A kisebbségi kérdésekkel összefüggő felsőoktatási vizsgálatunk keretében szociológiai felmérést kezdeményeztünk a pedagógusképzés emberi jogi, roma kisebbségi és nemzetiségi vonatkozásairól.” [...] A választ adó hallgatók 14 százaléka megrögzötten előítéletes, vagy kifejezetten rasszista. Feleannyian (7,4 %) alkotják az előítélet-mentesnek tekinthető, nyitott és toleráns pedagógusjelöltek csoportját. [...] A két szélső pólus között helyezkedik el a bizonytalan és feltehetően könnyebben befolyásolható nagy többség, amelyen belül két további csoport különböztethető meg. Az egyik az enyhén előítéletesek csoportja (36,5 %) [...] A másik az előítéletesek csoportja (38,5 %).”⁵⁴

A kisebbségi diákok rossz teljesítményét szociálpszichológiai kísérletek azzal is magyarázzák, hogy a kisebbségi diákok rettegnek attól, hogy megfelelnek a társadalomban élő negatív sztereotípiáknak; és épp ez a rettegés befolyásolja teljesítményüket. Joshua Aronson és munkatársai kísérleti módszerrel próbálták kimutatni,⁵⁵ hogy azok a sztereotípiák, amelyeket a kisebbségi egyének interiorizáltak, kihatással vannak iskolai teljesítményükre. Fekete és fehér diákokkal tesztet tölthettek ki, mind a fehér, mind a fekete csoport egy-egy felének azt mondták, hogy a teszt a képességeiket méri, a másik felének ezt nem mondták. Az összes fehér diák egyformán teljesített, függetlenül attól, hogy mit mondtak nekik. A fekete diákok viszont rosszabban teljesítettek, ha azt mondták nekik, a teszt a képességeiket méri. A szerzők ebből arra következtetnek, hogy a sztereotípa-fenyegetés (*stereotype threat*) az oka a rosszabb teljesítményüknek: az a szorongás, hogy meg fognak felelni annak a negatív sztereotípiának, hogy a feketék buták.

Aronson és Steele szerint a sztereotípiák önbeteljesítő jóslatként működnek; ugyanezt feltételezhetjük a roma gyerekek rossz iskolai teljesítményének kapcsán: a „roma” (származású? kinézetű? kultúrájú?) tanulók pedagógusok általi alábecsülése eszerint a cigány tanulók „aluteljesítéséhez” vezet. De ez vitatott:

„A szakirodalomban csak utalásszerű megállapítások szólnak arról, hogy mennyire befolyásolja az előítéleteség a tanulók iskolai teljesítményét [...] Hegedűs korábbi megállapítása alapján láthattuk, a szorongás csökkenti a tanulási motivációt, és ezáltal feltehetőleg az eredmények is romlanak (konkrét vizsgálatról nincs tudomásom).”⁵⁶

De vajon a pedagógusok előítéletesége vagy a sztereotípa-fenyegetés miatt különbözik oly nagy mértékben a cigány és a nem cigány népesség iskolázottsága, iskolai előmenetele és eredménye? Steele és Aronson egyes követőit többek között épp azért kritizálják,⁵⁷ mert a kísérlet eredményeiből azt a megalapozatlan következtetést vonják le, hogy amennyiben megszűnik a sztereotípa-fenyegetés, fekete és fehér

54 <http://www.obh.hu/nek/hu/beszam/beszamol.htm>, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának 2001-es beszámolója.

55 Steele, C. M. – Aronson, J.: Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology* 69/5 (1995), 797–811. o.

56 Fiáth Titanilla: A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása. In: Babusik Ferenc (szerk.): *Aromák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, Budapest 2002, 37. o.

57 Sackett, P. R. – Hardison, C. M. – Cullen, M. J.: On Interpreting Stereotype Threat as Accounting for African American-White Differences on Cognitive Tests. *American Psychologist* 59/1 (2004), 7–13. o. Ugyanebben a számban olvashatjuk Steele és Aronson válaszat a kritikára, valamint Sackett és szerzőtársai viszontválaszatát.

diákok teljesítménye között nem lesz különbség. A bírálók rámutatnak, hogy nem szabad elfelejteni az oktatási és gazdasági esélyegyenlőtlenségeket, amelyek óriási szerepet játszanak a többségi és a kisebbségi csoport teljesítményének különbségeiben. Meggyőződésünk szerint nem elsősorban a sztereotípiá-fenyegetettség (vagy a tanárok előítéletessége) az oka a roma diákok rossz iskolai előmenetelének. Ezt az első részben ismertetett és kifejtett „LaPiere”-paradigma, valamint az alapján állítjuk, hogy a magyar iskolarendszer (és egészségügyi rendszer stb.) általában a szegényeket (halmozottan hátrányos helyzetűeket, kistelepüléseket, elmaradott kistérségben élőket stb.) „sújtja”, a romákat (jobbára) csak annyiban, amennyiben maguk is többségükben a fenti, veszélyeztetett társadalmi kategóriákba tartoznak. A státuscsoport-alapú szegregáció nem etnikai alapon történik, bár a romák többségét érinti. Úgy látjuk, hogy az intézmények általi kategorizáció tereli a romákat olyan választások és ebből kifolyólag olyan életutak felé, más hátrányos helyzetű csoportokkal együtt, amelyeket szinte lehetetlen később megváltoztatni.

A magyar iskolarendszer szélsőségesen decentralizált. A fenntartók (többségük önkormányzat) a fejkvóták újraelosztásánál általában előnyben részesítik a „kedvenc” iskolákat, a középosztálynak szóló tagozatokat stb. szemben a nemszeretem iskolákkal, a kevésbé fontos feladatokkal, mint amilyen a szegregáció felszámolása. Így lesz ebből *diszkriminatív finanszírozás*, amely nem a romákat *célozza*, de romák többségét sújtja – függetlenül, vagy szinte függetlenül az adott településen élők átlagos előítélet-szintjétől. Ezt súlyosbítják tovább a területi egyenlőtlenségek, az önkormányzatok strukturális „alulfinanszírozottsága”: az államilag a közoktatásra biztosított források nem elégségesek, még a kötelező feladatokra sem: így a gazdagabb – pl. sok iparüzési adót beszedő – önkormányzatok (vagy éppen a gazdagabb alapítványok, bőkezűbb egyházak) több, a szegényebbek kevesebb plusz segítséget tudnak nyújtani iskoláiknak. És persze az egyik iskola két-tannyelvű osztályában foglalkoztatott angoltanárok fizetéséből lehetne mentor-tanárokat fizetni a másik, a hátrányos helyzetű gyerekeket befogadó iskolában. Feltételezhetjük-e, hogy a rendszerváltáskor kialakított decentralizált politikai berendezkedés megálmódóit (vö.: MDF-SZDSZ paktum) cigányellenes előítéleteik motiválták? Aligha. A jelenlegi rendszer mégis hátrányosan érinti a romák nagy többségét.

Azt sem állíthatjuk, hogy rosszindulatúan szegregáció-pártiak, netalán roma-ellenesek volnának a helyhatóságok. A szabad iskolaválasztás, az iskolapiac és a korai szelekció, de a túlzott mértékű fogyatékosnyilvánítás is a(z oktatási) rendszerbe vannak kódolva – ezekből, s nem az előítéletekből fakad a legtöbb probléma. Hiszen felmerülhetne-e egyáltalán a kérdés, hogy miért nyilvánítanak romákat oly nagy arányban fogyatékosná, ha nálunk is, mint nyugaton sokfelé az „enyhe fokban értelmi sérült” gyerekeket integráltan oktatnák?⁵⁸ Felmerülhetne-e egyálta-

58 Egyes kutatók szerint épp a mindennapi kontaktus csökkenthetné a negatív sztereotípiákat. Könnyen belátható, hogy szociálpszichológiai szempontból is az integráció, tehát nem egyszerűen a kontaktus, hanem a tartós egymással élés az előítéletek oldásának egyetlen hatékony módja, vagyis, Cook és Stephen nyomán, a „működő kapcsolat” (Smith, E. R. – Mackie, D. M.: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 2000, 305–306. o.)

lán hogy miért vannak jócskán felülreprezentálva a romák a kis létszámú fejlesztő osztályokban, ha volna egységes magyar általános iskolai alapképzés (tanóra *utáni* fejlesztéssel kiegészítve)? A „sajátos nevelési igényűvé” való *jóhiszemű* besorolás, amely különösen a romákat érinti (de nem csak őket) teremti meg és reprodukálja hátrányos helyzetüket:

„Mivel a hátrányos megkülönböztetés többnyire nem a rasszizmus és az előítéletesség, hanem a pedagógusok és az oktatáspolitikai döntésekért felelős szakemberek „jó szándéka” – azaz felkészületlensége, hozzá nem értése – hozza létre, Radó azt javasolja, hogy ne pusztán azokat az eseteket soroljuk e fogalom körébe, amikor a kisebbséghez tartozó tanulókat sújtó hátrány negatív megkülönböztetés (diszkrimináció) eredménye, hanem mindazokat, amikor az oktatási intézmény nem segít kiegyenlíteni a tanulók kisebbségi helyzetéből fakadó hátrányokat”.⁵⁹

Az állam kompenzálni próbál (jó szándékú, és valóban hasznos pályázatok tömege létezik, létrehozták az Országos Közoktatási Integrációs Hálózatot stb.). De mégis: eső után osztják a köpönyeget; ráadásul a klíma is „csapadékos” marad: a képesség-alapú korai szelektio rendszere lényegében nem változik.

Vegyünk két olyan példát, amelyet a résztvevő megfigyelés módszerével gyűjtöttünk, s amelyek *együtt* megmutatják, mennyire nem „előítéletek”, hanem az *intézmények* döntenek hátrányos helyzetű kisebbségek (esetünkben cigányok és bizonyos bevándorló-csoportok) sorsáról.⁶⁰ Az egyik példa a kirekesztésről, a másik az integrálásról szól, egyazon „populáció”, a Budapest „XXXII” kerületében élő „kínaiak” esetében (akiknek egy része egyébként nem is kínai, hanem vietnami).

A nevelési tanácsadóban egy vietnami kislány alulteljesített: bár szemmel láthatóan kiugróan intelligens volt, az instrukciókban szereplő egyes magyar kifejezéseket nem értette. A döntés: maradjon még egy évig óvodában (és ha nem 6, hanem 7 éves korában történik mindez: kis létszámú fejlesztő osztályba küldték volna). A pszichológus előítéletességét mint okot a megfigyelőként jelenlévő szociológus, és az iskolaérettségi vizsgálati módszerek (standardizált tesztek) szigorú szabályai *de facto* kizárják. Az intézmény kategorizál és „diszkriminál”, nem pedig az egyének. A másik, az integrációról szóló példa, még rövidebben: egy kerületi iskolában viszont, a március 15-i ünnepélyen, már az első sorban állva éneklik teli torokból a himnuszt, szavalják szépen Petőfit a „kínai” gyerekek, függetlenül a többségi szülők „survey-előítéletességének” fokától. A helyi aktorok autonómiáján nyugvó,

59 Fiáth Titanilla: *id. mű*, 39. o. Az idézett hivatkozás: Radó Péter: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. NEKH, Budapest, 1997.

60 A megfigyelésekre 2005–2006-ban került sor, az „Oktatás és politika” c. OTKA-kutatás keretében. E kutatás előzetes eredményeiről, esszé-formában ld.: Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Eröss Gábor: *Iskolarendszer és szabad választás. A jóindulatú szegregációról. Élet és Irodalom*, 2005. szeptember 30., 3–4. o., bővebben: Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Eröss Gábor: *Iskolaválasztás az óvodában: a korai szelektio gyakorlata. Educatio*, 2005/3, 805–824. o. A kutatást megalapozó, ugyanazon a terepen folytatott vizsgálatról (Reguleducnetwork – EU 5-ös Keretprogram) ld. részletesen: Bajomi Iván – Berényi Eszter – Eröss Gábor – Imre Anna: *Abol ritka jószág a tanuló. Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek Budapesten*. FKI, „Kutatás közben” sorozat, Budapest, 2006. A fenti két kutatás tapasztalatait összefoglalja: Eröss Gábor: *Az autonómia bukása. Iskolai egyenlőtlenségek mozaik-Magyarországon*. MTA Társadalomkutató Központ (könyvfejezet, in: *Tanulmánykötet, szerk.: Balogh Margit, megjelenik: 2007-ben*).

erősen decentralizált magyar oktatási rendszer lényegi sajátosságainál fogva iskoláinkban a külföldiek helyzete (is) szabályozatlan, és főleg: kiszámíthatatlan; az iskolák hozzáállása hol befogadó, hol kirekesztő – a mindennapi gyakorlatban mintha a legkevésbé épp az idegenekről alkotott sztereotípiák, a mérhető előítéletek számítanának.⁶¹

A „képeségről” (részképesség-zavarokról) szóló diskurzus az egyenlőtlenségeket és a *status quo*-t erősítő önálló ideológiává szerveződött. Az illetékes intézmények (ún. szakszolgálatok), leginkább a nevelési tanácsadók, szakértői bizottságok a legjobb szándékkal és akár minden előítélettől mentesen is csak a romák és a szegények kedvezőtlen iskolai pozícióit termelik újra.⁶²

Mindezen tényezők – szociológiai szempontból – megmagyarázhatóak az adott csoportok, illetve intézmények *érdekeivel* is. Bár itt – például a helyi elitek részéről – nem „jól”, hanem „rosszul” felfogott érdekről van szó, hiszen a szegregáció már rövid távon is káros, hosszú távon és osztársadalmi szinten pedig különösen. Jól tudják ezt a szociálpolitikusok, szociális munkások, akik tisztában vannak azzal, hogy nem attól lesz rossz a borsodi cigányoknak, ha egy győri nyugdíjas – a kérdőívre adott válasza alapján – nem szeretne cigány munkatársat, hanem attól, hogyha kimerül a faluban a segélykeret (vö.: ÖNHIKI), vagy túl bonyolult a nyomtatványok kitöltése; a regionális-települési egyenlőtlenségek, s egyéb intézményi kizáró mechanizmusok sújtják őket valójában. És jól tudják ezt a szegregációval foglalkozó szociológusok is (legalábbis többségük: Liskótól Ladányiig, Keménytől Kerteszig, Havastól Neményiig – a sor még folytatható), ezért a fentiekben nincs is szinte semmi új: kiváló kutatások sora mutatta ki a magyar oktatási *rendszerből* fakadó hátrányokat, melyek a (halmozottan) hátrányos helyzetű tanulókat, köztük a romák többségét sújtják.⁶³ Amit itt írunk, abban csak a kontextus új: az előítélet-kutatások kötelező kiegészítőjének ajánljuk a szegregáció-kutatást. Nem is azt, amikor „cigány osztályokba” száműzik a roma gyerekeket (ez viszonylag jól dokumentálható nyílt diszkrimináció), hanem azokat a mechanizmusokat és gyakorlatokat, amelyek eredményeképp – még ha „normál” osztályba is járnak – más halmozottan hátrányos helyzetűekkel együtt el vannak zárva az iskolai jobb szegmenseitől, miközben a települési egyenlőtlenségek egész falvak lakossága előtt torlaszolja el a felemelkedés útját.

Az előítéletek önmagukban – legalábbis azok kognitív és emocionális és *konaatív-prediktív* dimenziói – nem jelentenek „veszélyt”, csak amennyiben viselkedés-

61 Vö.: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest, MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet, 2006. Különösen Paveszka Dóra és Nyíri Pál tanulmánya, azon belül: pp. 137–143, illetve Szilassy Eszter és Árendás Zsuzsa tanulmánya, azon belül: pp. 168–178.

62 Erről lásd részletesen: Berényi et al.: *id. művek*.

63 A cigánykutatások legnevesebb alakjai közül is többen a (halmozottan) hátrányos helyzetűeket, a szegényeket, s nem specifikusan a romákat megcélzó szociálpolitika mellett teszik le a garast. Pl.: Neményi Mária: Méltányosság és méltóság. Romákra vonatkozó politikák a mai Magyarországon. In: Tamás P. (et al) (szerk.): *id. mű.*, 196–203. A hazai közpolitikák is – különösen az oktatáspolitikák – ebbe az irányba mozdultak el az elmúlt években.

ként *megnyilvánulnak*, ill. amikor elkerüléssé, diszkriminációvá fajulnak el, vagy, ne adj' isten, a fajgyűlöletet instrumentalizáló diskurzus, diktatórikus rezsim eszközévé válnak.

Maga Adorno és társai éppen annak szentelték életüket, hogy bizonyítsák, az előítéletesség (náluk E- és AS-skála) önmagában nem magyarázat arra, hogy hol válnak diszkrimináció áldozatává az *idegenek* (Adornóéknál ezek lehetnek akár Kaliforniába „bevándorló” oklahomaiak is), hiszen Amerikában is magas antiszemitizmus-mértéket mértek. Pszichológiájuk *politikai*: az intézményrendszer a meghatározó. A manapság folyó előítélet-kutatások depolitizálnak: megmutatják ugyan, hogy mely pártok hívei milyen arányban „nem szeretik” az egyes kisebbségeket, de megkerülik a politikai intézményrendszernek, a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének (és a különböző alrendszereknek: oktatás, egészségügy stb.), a választott szociálpolitikai modelleknek a jelentőségét.

Végül még arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy meglátásunk szerint a kutatóknak is van felelősségük. Például, amikor még csak nem is törekszenek arra, hogy *releváns* előítéleteket vizsgáljanak. Ezt veti fel, önmagát is leleplezve, a tudományos tréfa ötletes, de etikailag és episztemológiailag egyaránt problematikus műfaját művelő Tárki, amely reprezentatív mintán méri rendszeresen a nem létező pirézek elleni ellenérzések mértékét, sőt, annak változását, az újságírók és publicisták legnagyobb örömére; ők értik a tréfát – bár néha halálosan komolyan veszik –, mi is értjük, de (mint a szakállas viccben) „nem szeretjük”. Az efféle humor legjobb esetben is csak annak a tudományos közhelynek a bizonyításra alkalmas, hogy a saját csoporthoz és annak tagjaihoz képest a mindenkori „másikat” az emberek diszpreferálják.

Összegzés

Van az előítélet-kutatásokban egyfajta radikális ember- és társadalomkritika (az emberek javíthatatlanul rosszak), de nincs politikai kritika. A cigányok *hátrányos megkülönböztetése* pedig nincs közvetlen összefüggésben *etnikai* mivoltukkal, ők elsősorban a decentralizált magyar politikai-önkormányzati rendszernek az áldozatai. Az előítéletesség-kutatás mégis időnként morális mezbe bújtatja a tudományt; kevés olyan tárgya van a társadalomtudományoknak, amely ennyire egyértelműen *ab ovo* rossz dolognak számítana, már pusztán csak a szó, az előítélet pejoratív konnotációja miatt is. Holott a romák a győri nyugdíjasok deklarált előítéletei helyett sokkal inkább a hatéveseknek felvételit szervező általános iskoláknak, vagy a – többnyire egyébként jóindulatú és jóhiszemű – nevelési tanácsadók és a szakértői bizottságok kategorizációs-szelekciós tevékenységének „áldozatai”. Pirézek pedig nincsenek.

Ahogy azt már a szociálpszichológia tankönyvek is leszögezik (a hazai előítélet-kutatások nem mindig): csak a perzisztens, releváns, a hétköznapi élet világában is megnyilvánuló előítéleteket érdemes kutatni. Ami még ritkábban kerül szóba: az

előítélet-kutatásoknak számot kell vetniük a „politikai mező”, a különböző társadalmi alrendszer és az intézmények szerepével.

A társadalomtudósoknak, amennyiben valóban szívükön viselik a hazai romák sorsát (ez szerintünk így van), és nem riadnak vissza a normatív kijelentésektől (nem szoktak), akkor az implicit társadalomkritika helyett explicit rendszerkritikát kell megfogalmazniuk (mint teszik is ezt néhányan közülük – kevesen). Az előítéleteség-elméletek fogalmaival szólva: az emocionális (a távolság érzete, a rokonszenv), és a kognitív szempontból (a másikról alkotott ítéletek, képzetek, diskurzus) vizsgált előítéleteséghez képest a diszkriminációra, a hátrányos megkülönböztetésre, a kizárásra való társas *hajlam* – a konatív, a viselkedéses komponens – egyrészt egészen más, másrészt sokkal fontosabb.⁶⁴

ERŐSS GÁBOR & GÁRDOS JUDIT

IRODALOM

- A cigányellenesség méréséről. Babusik Ferencsel, Horváth Aladárral és Karácsony Gergellyel beszélget Dus Polett és Legát Tibor. *Beszélő*, 2004. január, 68–74. o.
- ALLPORT, GORDON W. (1999) *Az előítélet*. Budapest, Osiris. (Magyarul először: Gondolat, 1977).
- BABUSIK FERENC: *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest, L'Harmattan, [é.n.].
- BAJOMI IVÁN, BERÉNYI ESZTER, ERŐSS GÁBOR & IMRE ANNA (2006) *Ahol ritka jószág a tanuló. Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek Budapesten*, Budapest, FKI. (Kutatás közben.)
- BERÉNYI ESZTER, BERKOVITS BALÁZS & ERŐSS GÁBOR (2005) Iskolarendszer és szabad választás. A jóindulatú szegregációról. *Élet és irodalom*, szeptember 30., pp. 3–4.
- BERÉNYI ESZTER, BERKOVITS BALÁZS & ERŐSS GÁBOR (2005) Iskolaválasztás az óvodában: a korai szelekció gyakorlata. *Educatio*, No. 3, pp. 805–824.
- BIBÓ ISTVÁN (1986) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott Tanulmányok 1945–1949*. Budapest, Magvető, pp. 621–797.
- BILLIG, MICHAEL (1985) Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology*, No. 15, pp. 79–103.
- BORDÁCS MARGIT (2001) A pedagógusok előítéleteségének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében. *Új Pedagógiai Szemle*, február (itt: www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-02-ta-bordacs-pedagogusok).
- BOURDIEU, P. (1997) A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, No. 1–2, pp. 136–145.
- BROWN, RUPERT (1998) Régi és új előítéletek. In: ERŐS FERENC (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, WJLKF – Új Mandátum, pp. 211–217.
- CSEPELI GYÖRGY (1997) *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL & SZÉKELYI MÁRIA (2002) *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest, Balassi Kiadó.
- CSEPELI GYÖRGY & WESSELY ANNA (1992) A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, No. 1–2, pp. 1–7.
- ENYEDI ZSOLT, FÁBIÁN ZOLTÁN & SIK ENDRE (2004) Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: KOLOSI TAMÁS, TÓTH ISTVÁN GYÖRGY & VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társi, pp. 375–399.
- ERŐS FERENC (2005) Az előítélet-kutatás dilemmái. In: NEMÉNYI MÁRIA – SZALAI JÚLIA (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum, pp. 353–375.

64 Köszönjük Oblath Márton és Kende Anna tanácsait.

- ERŐS FERENC & FÁBIÁN ZOLTÁN (1999) Az etnikai előítéletek kialakulásáról. *Educatio*, No. 2, pp. 235–247.
- ERŐS FERENC (1998) Előítélet és identitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: ERŐS FERENC (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*, i.m., pp. 237–246.
- ERŐSS GÁBOR (2006) Idegengyűlölet helyett. Külföldiek ábrázolása a magyar játékfilmekben. In: TÓTH PÁL PÉTER (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Budapest, Lucidus Kiadó, pp. 227–248.
- ERŐSS GÁBOR (2007) Az autonómia bukása. Iskolai egyenlőtlenségek mozaik-Magyarországon. In: BALOGH MARGIT (szerk.): *Tanulmánykötet. MTA Társadalomkutató Központ. (Megjelenés alatt.)*
- FÁBIÁN ZOLTÁN (1999) *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum.
- FEISCHMIDT MARGIT & NYÍRI PÁL (szerk.) (2006) *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest, MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet.
- FIÁTH TITANILLA (2002) A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása. In: BABUSIK FERENC (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest, Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, pp. 11–70.
- GÁRDOS JUDIT (2007) Világok harca. A helyi tudás szerepe egy nemzetközi kutatás kérdőív-készítési folyamatában. In: NÉMEDI DÉNES & SZABARI VERA (szerk.): *Kötő-jelek 2006. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, ELTE TáTK, pp. 111–131.
- HAVAS GÁBOR & LISKÓ ILONA (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest, FKI. (Kutatás közben.)
- HEWSTONE, MILES: From neighbourhoods to neurons. <http://www.the-ba.net/the-ba/currentissues/ReportsandPublications/ScienceAndPublicAffairs/SPADec05/ProblemofPrejudice.htm>
- HUNYADY GYÖRGY (2001) Mi lenne velünk sztereotípiák nélkül? *Magyar Pszichológiai Szemle*, No. 2, pp. 213–238.
- KAPOSI DÁVID (2005) Lábjegyzetek egy „vicchez”. A diszkurzív pszichológia gyakorlatáról. *Replika* 53, pp. 21–34.
- KEMÉNY ISTVÁN, JANKY BÉLA & LENGYEL GYÖRGY (2004) *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KERTESI GÁBOR (2005) *A társadalom pere-mén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest, Osiris.
- KOVÁCS ANDRÁS (1999) Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új Mandátum, pp. 9–33.
- KOVÁCS ANDRÁS: Előítéletes projekció-e a becsülés? *Replika* 17–18, pp. 241–245.
- LADÁNYI JÁNOS & SZELENYI IVÁN (2004) *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág kiadó.
- LADÁNYI JÁNOS & SZELENYI IVÁN (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, No. 4, pp. 72–94.
- LIGETI GYÖRGY (2006) Sztereotípiák és előítéletek”. In: KOLOSI T., TÓTH I. GY. & VUKOVICH GY. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest, Tárki, pp. 373–389.
- LELKES ORSOLYA (2003) „Kinn is vagyok, benn is vagyok”. A társadalmi kirekesztés mérése az Európai Unióban és Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, No. 4, pp. 88–106.
- MAHZARIN BANAJI (2003) *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Osiris.
- MURÁNYI ISTVÁN (2006) *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum.
- NEMÉNYI MÁRIA (2005) Méltányosság és méltóság. Romákra vonatkozó politikák a mai Magyarországon. In: TAMÁS P., ERŐSS G. & TIBORI T. (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*. Budapest, MTA SzKI – Új Mandátum, pp. 196–203.
- NEMÉNYI MÁRIA & SZALAI JÚLIA (szerk.) (2005) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum.
- ÖRKÉNY ANTAL: A kisebbségek csipkerózsika álma és a szociológus herceg esete. *Replika* 17–18, pp. 260–273.
- ÖRKÉNY ANTAL (2005) A társadalmi kirekesztés és diszkrimináció jelenségének kutatása a társadalomtudományokban. In: TAMÁS P., ERŐSS G. & TIBORI T. (szerk.): i.m., pp. 37–40.
- RADÓ PÉTER (1997) *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Budapest, NEKH.
- SACKETT, P. R., HARDISON, C. M. & CULLEN, M. J. (2004) On Interpreting Stereotype Threat

- as Accounting for African American-White Differences on Cognitive Tests. *American Psychologist*, Vol. 59, No. 1, pp. 7–13.
- SIKENDRE & SIMONOVITS BORI (2006) A diszkrimináció-tesztelés módszeréről. *Esély*, No. 4, pp. 72–85.
- SMITH, E. R. & MACKIE, D. M. (2000) *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- STEELE, C. M. & ARONSON, J. (1995) Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, No. 5, pp. 797–811.
- TILEAGĂ, CHRISTIAN (2005) A szélsőséges előítélet magyarázata és a vádolás legitimitációja a romákról szóló beszédben. *Replika* 53, pp. 35–53.
- TURAI TÜNDE & TÓTH PÁL PÉTER (2003) A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása. *Szociológiai Szemle*, No. 4, pp. 107–132.
- VAJDA JÚLIA (2003) Az élettörténet szövegének szövete. *Jel-Kép*, No. 1, pp. 89–96.

